

ZEYNİZADE MEHMET HAZİK'IN *TERBİYE* İSİMLİ ESERİNİN “AHLAK TERBİYESİ” BÖLÜMÜNÜN GÜNÜMÜZ TÜRKÇESİNE AKTARIM VE TETKİKİ

Hasan MEYDAN*

Öz

Bu çalışmanın amacı Osmanlı'nın son dönem ahlak eğitimcilerinden olan Zeynizade Mehmet Hazık'ın Terbiye (Terbiye-i Bedeniye, Terbiye-i Fikriye ve Terbiye-i Ahlakiye) isimli eserinin “Terbiye-i Ahlakiye” bölümünün günümüz Türkçesine aktarılarak tetkik edilmesidir. Çalışmanın tetkikinde müellifin görüşlerinin tarihi ve dini kökenlerinin belirlenmesi, kendinden sonraki ve günümüzdeki eğitim düşüncesi ile karşılaştırılması, açıklanmaya ve tenkide muhtaç noktaların tenkit ve açıklanması, günümüz ahlak eğitimi çalışmaları için istifade edilebilecek fikirlerin tespit edilmesine yönelik bir yöntem takip edilmiştir. Çalışma sonucunda müellifin ahlaki toplumsal açıdan ele aldığı ve vazife ahlakına dayanan bir ahlak eğitimi anlayışı öngördüğü belirlenmiştir. Müellif ahlak eğitimi için itaat, ibret, arkadaşlık ve vicdan esaslarından oluşan bütüncül bir metot önermektedir. Bu metot yapıcı geri bildirim vermek, ahlaki muhakeme yapıp ibret almak, iyi arkadaşlarla beraber olmak ve vicdanı kirletecek şeylerden uzak durmak gibi yöntemleri içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Zeynizade Mehmet Hazık, Terbiye, Ahlak Eğitimi, Son Dönem Osmanlı Eğitimcileri

Translation and Review of Moral Education Chapter of Zeynizade Mehmet Hazık's Book Named “Terbiye”

Abstract

Aims of the study, to translate Moral Education chapter of Zeynizade Mehmet Hazık's book named Terbiye (Physical Education, Thought Education and Moral Education), one of the moral educators of last period of Ottomans, to modern Turkish language by reviewing. The review gives priority to; determining historical and religious backgrounds of the author's opinions, comparing with the current educational thinking, explaining and criticizing of the points in need, and pinpointing ideas that could be useful for today's moral education works. We have concluded that the author is considering the ethics socially and his approach to moral education is based on morality of duty. A comprehensive method of moral education suggested by the author consists of obedience (respect), draw a lesson, friendship, and conscience rules. These methods include some procedures such as giving constructive feedback, drawing a lesson by making moral judgment, being with good friends and staying away from things that pollute conscience.

Key Words: Zeynizade Mehmet Hazık, Education, Moral Education, Educators of Ottomans' Last Period.

Zeynizade Mehmet Hazık ve *Terbiye* İsimli Eseri

Zeynizade Mehmet Hazık, II. Abdülhamit döneminde yaşamış ahlak eğitimcilerindedir. Müellif, Tanzimat sonrası dönemde pedagojinin yeni bir anlayışla ele alınması gayretleri ve ahlakın mekteplerde bir ders olarak okutulmaya başlanması sürecinde yazdığı *Terbiye (Terbiye-i Bedeniye, Terbiye-i*

* Yrd. Doç. Dr. Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü.
(hasan.meydan@beun.edu.tr)

Fikrîye, Terbiye-i Ahlakiye) isimli eseri, ders kitapları, kötü alışkanlıklar ve insan hayatının psikolojik, sosyolojik ve yönetsel boyutlarını ele alan çalışmalar ile bu gayrete katkıda bulunmuştur.

Müellifin eğitimin farklı boyutlarına dair fikirlerini içeren *Terbiye* isimli eserinin yanında *Malûmât-ı Medeniye*¹ ve *Malûmât-ı Medeniye ve Ahlakiye*² isimli iptidaiye, rüştiye ve idadilerde okutulmak için hazırlanmış ahlak ve vatandaşlık bilgisi kitapları bulunmaktadır. Müellif, *Terbiye* isimli eserinin baş tarafında basılan diğer bazı eserlerinin isimlerini de vermektedir. Buna göre: *İlm-i İnsaniyat, İlm-i Hayat, İlm-i Ruh, Esîr ve Müessir* ile *Tulu-u Efkâr* basılmış diğer eserleridir.³ Ayrıca müellif *Malumat-ı Medeniye* esrinin baş tarafında da beş eserinin özet bir tanıtımını yapmaktadır. Bunlardan üçü *Terbiye, Malumat-ı Medeniye* Birinci Kısım ve *Malumat-ı Medeniye* İkinci Kısım'dır. Diğerleri ise *Tütünü Terk Etmenin Çaresi*⁴ ve *Hürriyet*⁵ isimli eserlerdir.

Literatürde müellifin hayatı ve kişiliği üzerine açık bir bilgiye ulaşılamamıştır.⁶ Müellif ve kişiliğine ait ulaşabildiğimiz tek kayıt Bursalı Mehmet Tahir'in *Ahlak Kitaplarımız* isimli çalışmasındadır. Bu çalışmada *Terbiye* isimli eser ve müellifi (Hazık ismi ile), *zamanımızın (1909-1910) maarif erbabından bir ahlak müellifi tarafından yazılan matbu bir eser* olarak zikredilmektedir.⁷ Osmanlı müelliflerinin hayat ve kişiliklerine dair daha ayrıntılı bilgilerin yer aldığı ve bu alanda en kapsamlı çalışma olarak bilinen Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı Müellifleri*⁸ eserinde ise müellife ait bir kayıt rastlanmamaktadır.

¹ Zeynizade Mehmet Hazık, *Malûmât-ı Medeniye*, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1324.

² Zeynizade Mehmet Hazık, *Malûmât-ı Medeniye ve Ahlakiye*, Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1328.

³ Aynı eserlerin isimleri müellifin *Tütünü Terk Etmenin Çaresi* kitabının baş tarafında da yer almaktadır (Zeynizade Mehmet Hazık, *Tütünü Terk Etmenin Çaresi*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1323).

⁴ Zeynizade, *Tütünü Terk...* Eser 1325 yılında tekrar basılmıştır. İkinci baskının iç kapağında birinci baskıya ait bilgilerin yer aldığı ikinci bir kapak daha yer almaktadır.

⁵ Yapılan kütüphane taramalarında müellifin *Hürriyet* isimli eserine ulaşamamış ancak dijital kütüphane taramalarımızda eserin 1327 ve 1332 Dersaadet Kader Matbaası baskılarının olduğu belirlenmiştir. Bkz. <http://www.worldcat.org/> ve <http://catalog.hathitrust.org/> (22.07.2014)

⁶ Müellif ve çalışmaları hakkında mevcut sınırlı bilgiler için bakınız: [Cavit Binbaşoğlu, *Türkiye'de Eğitim Bilimleri*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1995, s. 67; Gülsüm P. Ağırakça, *Mekteplerde Ahlak Eğitim ve Öğretimi (1839-1923)*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013; Umut Kaya, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlak Eğitimi*, İstanbul: Dem Yayınları, 2013; Sadettin Özdemir, "Zeynizade Mehmet Hazık Efendi'nin Terbiye Adlı Eserinin Birinci Bölümü", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2007, sayı: 6, s. 226-232]. Söz konusu çalışmalarda müellifin eserleri üzerine bazı bilgilere rastlansa da hayatı ve kişiliği hakkında herhangi bir bilgiye rastlanamamaktadır.

⁷ Bursalı Mehmet Tahir, *Ahlak Kitaplarımız*, İstanbul: Necm İstikbal Matbaası, 1325, s.44.

⁸ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000.

Müellifin çalışmamıza konu olan 195 sayfadan müteşekkil *Terbiye* isimli eseri, 1323 ve 1325 yıllarında İstanbul'da, Matbaa-i Cihan'da basılmıştır. Eserin ilk basıldığı tarih II Abdülhamit döneminin sonlarına, 1907-1908 yıllarına tekabül etmektedir. Eserin mukaddimesinde basıldığı dönemin geleneğine uygun olarak II. Abdülhamit Han'a dua ve methiye bulunmaktadır. Aynı yerde eserin yazılış amacı: *insan ancak terbiye-i insaniye ile âlemin hazinelerinin anahtarlarını elde edebileceği için bu kadar önemli bir hususta devlet ve memlekete bir hizmette bulunmak* olarak belirtilmiştir.

Eser, dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm "Terbiyenin Tarif ve Taksimi"⁹, ikinci bölüm "Beden Terbiyesi", üçüncü bölüm "Fikir Terbiyesi" dördüncü bölüm ise "Ahlak Terbiyesi" başlığını taşımaktadır. Eserde eğitim konularının bu şekilde tasniflenerek sunulması oldukça açık ve sistematik bir düşünceyi göstermektedir. Benzer sınıflama Ayşe Sıdika Hanım'ın 1897 (1313)'de öğretmen eğitimi ders kitabı olarak batılı eğitimcilerin eserlerinden yararlanarak hazırladığı *Usul-i Talim ve Terbiye Dersleri* isimli eserinde de görülmektedir. Eserlerin bölüm başlıkları aynı olmakla birlikte Ayşe Sıdika Hanım'ın eserinin alt başlıklarında imgelem, bellek ve çocukta içgüdü gibi pedagoji ve psikoloji alanından günümüz bilgi paradigmasına daha yakın ifadelerle yer verdiği görülmektedir.¹⁰

Eser sade bir üslupla yazılmış olup bu özelliği sayesinde çocuk terbiyesi ile ilgili her düzeyden insana hitap edebilecek niteliktedir. Eğitim bilimine ve felsefesine dair teorik konulardan çok, hayatta güzel bir terbiye almak ve verebilmek için nelerin yapılması gerektiği - yer yer yazarın öznel görüşlerini de yansıtan¹¹ - basit açıklama, ilke, örnek ve benzetmelerle anlatılmıştır. Eserin küçük ebatlarda basılması ve üslubundaki sadelik yazıldığı dönemlerde

⁹ Eserin bu bölümü Yrd. Doç. Dr. Sadettin Özdemir tarafından günümüz Türkçesine aktarılarak yayınlanmıştır (Özdemir, *Zeynizade...* s. 226-232).

¹⁰ Abdullah Kazancı, *Ayşe Sıdika Hanım'ın Usûl-i Talim ve Terbiye Dersleri Adlı Eseri Çerçevesinde Ahlak Öğretimi İlkeleri*, (Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003. Emine Kocamanoğlu, *Ayşe Sıdika'nın Usûl-i Talim ve Terbiye Dersleri Kitabının Eğitim Açısından İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995. Binbaşoğlu, *age*, 1995. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Pegem Akademi, 23. Baskı, 2013.

¹¹ Eserde yer alan öznel görüşlere örnek olarak çocuğun beslenme düzenini öğrenmesinde uyku ilacı kullanılarak çocuğun uyutulması ve böylelikle belli zamanlarda beslenmeye alıştırılması zikredilebilir (Zeynizade, *Terbiye*, s. 156). Müellifin çocuğu düzene alıştırmak konusundaki hassasiyeti ehemmiyet arz etse de günümüz tıp ve eğitim düşüncesi açısından çocukta uyku ve beslenme disiplini oluşturmak için uyku ilacı kullanımı ilk başta tavsiye edilebilecek bir durum olarak değerlendirilmemektedir. Bebeği uyku düzenine alıştırmak için öncelikle ailelerin uyku fizyolojisi, bebeğin biyolojik uyku ihtiyacı, sağlık sorunları, besleme ve güydirmeye gibi pek çok konuda bilinçlendirilerek uyku düzeni alışkanlığı oluşturulması hem daha pedagojik hem de daha tıbbi bir yaklaşımdır. <http://www.kadikoyisifa.com/sifalibilgiler/205/cocuklarda-uyku-duzenleyici-ilac-kullanimi.aspx> (03.07.2014).

oldukça yaygın olan halk için cep kitaplarına örnek olarak görülebileceğini göstermektedir.¹² Müellif - diğer eserlerinde de görüldüğü üzere - her konunun sonunda konunun özetini üç-beş madde ile açık bir şekilde vermekte böylece eserini daha anlaşılır ve kullanışlı hale getirmektedir.

Eserin birinci bölümünde terbiye insanın âlemdeki yerini ve konumunu bilmesi ve onunla olan ilişkilerini güzel bir şekilde düzenlemesini sağlama gayreti olarak tanımlanmış ve bu tanımın açılımı yapılmıştır. İnsan varlığının maddi, manevi ve sosyal boyutu; terbiyenin önemi; teorik-uygulamalı eğitimin karşılaştırılması; terbiye sorumluluğuna sahip kişi ve kurumlar (aile, hocalar, okul ve hükümet); terbiyeyi yürütürken çocuğun doğal yeteneklerine, hukuki ve insani haklarına riayet etmenin gereği ve eğitimin kaç kısıma ayrıldığı konusu ele alınmıştır.

Müellif eğitimin üç kısmından birincisi olarak belirlediği beden terbiyesini ikinci bölümde ele almıştır. Beden terbiyesi "*Vücudu tâbi olduğu doğal kanunlar çerçevesinde hareket ettirmek; bedeninin her türlü ihtiyaç ve gerekliliklerini o kanunlara uygun olarak gidererek uzuvlarının gelişimine ve bedeninin gelişip gürleşmesine dikkat etmeyi sağlama işidir.*"¹³ Beden terbiyesini nezafet, yiyecekler, içecekler, giyecekler, istirahat, evlilik ve spor olmak üzere başlıca yedi kısımda inceleyen müellif bu alanların her birinde sıhhate uygunluk, doğallık, aşırıya kaçmama (denge) ve sadeliği temele alarak konu örüntüsünü oluşturmuştur. Geleneksel İslam ahlakı yazarları¹⁴ gibi o da mizaç dengesini koruyacak ölçüde besinle yetinen, zevk almak için değil sağlıklı yaşamak için beslenen, giyim konusunda aşırıya gitmeden soğuk ve sıcakın zararını def edecek kıyafetle iktifa eden, evliliği huzur ve neslin devamı gayesine hasreden bireylerin yetiştirilmesine vurgu yapmaktadır.

Müellife göre eğitimin en önemli kısmını oluşturan fikir terbiyesinin ele alındığı ikinci bölümde "*fikir terbiyesi düşünceyi hayatın idaresine uygun ve insanlığa yakışır bir şekilde mükemmelleştirmek*"¹⁵ olarak tanımlanmıştır. Fikir ter-

¹² Tanzimat dönemi sonrasında usul-i cedid hareketi ile birlikte yeni pedagojinin güçlendirilmesi ve halkın bilgi ve kültür seviyesinin yükseltilmesi amacıyla eserler yazılmasına hız verilmiştir. Bu doğrultuda halkın da istifade edebileceği üsluba sahip, kolay taşınabilir eserler kaleme alınmıştır. Örneğin Ebüzziyâ Mehmed Tefik (1849-1913), dönemin ileri gelen kültür çevrelerinin hayat hikâyeleri ve temel eserlerinden oluşan *Kütübhâne-i Meşâhir* isimli bir cep kitapları serisi yayımlamıştır [Serhat Yetimova, *Tanzimat Döneminde Osmanlılarda Halk Eğitimi Çalışmaları*, (Yüksek Lisans Tezi) Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE, İstanbul, 2010].

¹³ Zeynizade, *Terbiye*, s.21.

¹⁴ Nasîruddin Tusî, *Ahlâk-ı Nâsrî*, çev. A. Gafarov ve Z. Şükürov, ed. T. Özakkaş, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007, s. 55. Kınalızade, Ali, *Ahlâk-ı Alâî*, (Baskıya Hazırlayan) H. Algül, İstanbul: Kervan Kitapçılık, Tarihsiz, s. 211-213.

¹⁵ Zeynizade, *Terbiye*, s. 89.

biyesini mükemmelleştirmekten maksat çocuğa inceleme ve derinleşme yeteneği kazandırmaktır. Bölümde fikir terbiyesine iptidai mekteple birlikte başlamak, çocuğun doğal yeteneklerine riayet etmek, öğretimine yakın çevresindeki olgularla başlamak (yakından uzağa), müspet fikirlerden menfi fikirlere gitmek, maddi ilimlerden başlayarak edebiyat ve matematik gibi soyut ilimlere oradan da felsefe gibi hakikat ilimlerine geçmek, dil öğrenmenin fikir eğitimindeki yeri ve yöntemleri, beslenmenin fikir terbiyesindeki yeri konuları ele alınmıştır. Müellif fikir terbiyesini dil öğretimi, maddi ilimlerin öğretimi, soyut (edebiyat ve matematik) ilimlerin öğretimi, hakikat ilimlerinin öğretimi, vahdet ve kesret (doğal ve nezih ortamlarda tefekkür) gibi beş temel unsurun üzerine bina etmektedir.

Ahlak terbiyesinin ele alındığı dördüncü bölüm ahlak terbiyesini "*insanlık toplumu içinde yaşadığımız müddetçe hayatı idare etmek, davranış ve hareketlerimizi ona göre düzenlemeyi öğrenmek*"¹⁶ olarak tanımlamaktadır. Müellife göre ahlak insanlığın kanunları, ahlak terbiyesi de o kanunları bilip ona göre hareket etmektir. Ahlak terbiyesinde ailede alınan ilk intiba çocuğun tüm hayatını üzerine bina edeceği bir temeldir. Ömür boyu gelişerek devam edecek iyi bir ahlak terbiyesinin esasını itaat, ibret, arkadaşlık ve vicdana ilişkin ailede alınan ilk intiba oluşturur.

Amaç ve Önem

Bu çalışmanın amacı Osmanlı'nın son dönem ahlak eğitimcilerinden Zeynizade Mehmet Hazık'ın *Terbiye (Terbiye-i Bedeniye, Terbiye-i Fikrîye ve Terbiye-i Ahlakiye)* isimli eserinin "Terbiye-i Ahlakiye" bölümünün tetkik edilerek günümüz Türkçesine aktarılmasıdır. Çalışmada bir yandan eserin ilgili bölümü günümüz Türkçesine aktarılırken diğer yandan da ifade edilen fikirlerin arka planında bulunması muhtemel düşünce kaynakları, günümüz ahlak eğitimi düşüncesini şekillendiren görüşlerle karşılaştırmalar, önerdiği ahlak eğitimi modelinin açıklanması ve ahlak eğitimine dair çıkarılabilecek sonuçların belirlenmesi amaçlanmıştır.

Eğitimi farklı boyutları ile sistemli bir şekilde ele alan *Terbiye* isimli eser genel manada döneminin eğitim ve ahlak eğitimi anlayışı hakkında ipuçları vermesi ve mevcut eğitim düşünce ve uygulamalarının özünde yer alan bazı temel fikirleri içermesi açısından önemli bir eğitim kitabıdır. Müellif ve eserleri üzerine yapılan çalışmaların sınırlılığı da dikkate alınarak eserin "ahlak eğitimi" bölümünün tetkik edilerek günümüz Türkçesine aktarılmasının yararlı olacağı düşünülmüştür.

¹⁶ Zeynizade, *Terbiye*, s. 144.

Yöntem

Eğitimin bir bütün olduğu ve müellifin fikir ve beden terbiyesi çerçevesinde serrettiği düşüncelerin ahlak terbiyesi ile de ilişkili olduğu dikkate alınarak çalışmamızın girişinde eserin ana hatları ile tanıtım ve değerlendirmesi yapılmıştır. Aşağıda öncelikle eserin "Ahlak Terbiyesi" bölümü - gerekli görülen yerlerde dipnotlar ve parantez içleri ile açıklama eklenerek - kendi ögünlüğü içinde günümüz Türkçesine aktarılacak; ardından yorum ve değerlendirmelerimiz "Sonuç ve Değerlendirme" başlığı altında yapılacaktır.

"Sonuç ve Değerlendirme" de müellifin dile getirdiği görüşlerin farklı dönemlerin din ve ahlak eğitimi literatüründeki karşılıkları, günümüz eğitim anlayışına göre açıklama veya tenkite ihtiyaç duyanların açıklama ve tenkidi, görüşlerinden istifade ile ahlak eğitimine dair ulaşılabilecek sonuçlar ve önerdiği ahlak eğitimi modeli değerlendirilecektir. Müellifin görüşleri üzerine bütüncül bir değerlendirme yapabilmek için bu başlık altında yer yer müellifin diğer eserlerine de müracaat edilmiştir.

Aşağıda sunduğumuz *Terbiye* isimli eserin "Ahlak Terbiyesi" bölümünün sadeleştirmesinde metne sadık kalınmasına özen gösterildi. Bununla birlikte kelime kelime anlam vermektense çok, mefhumun daha iyi nasıl anlatılabileceği endişesi her zaman ön planda tutuldu. Osmanlıcada kendine has kullanımı bulunan bağlaçlar, cümle girişlerinde sıklıkla kullanılan ifadeler, terkipler, vurgu amaçlı kullanılan ifadeler vb. - cümleye kattıkları anlamlar mümkün olduğu kadar korunmaya çalışılarak - günümüz Türkçesi ile ifade edilmeye çalışıldı.

Ahlak Terbiyesi¹⁷

Ahlak terbiyesi, insanlık toplumu içinde yaşadığımız müddetçe hayatı idare etmek, davranış ve hareketlerimizi ona göre düzenlemektir. Aslında ahlak, felsefeye ait bir konu olup kendimizin ve hemcinslerimizin davranış ve hareketlerini değerlendirerek, akla ve hikmete uygun olup olmamalarına göre ret ve kabul etmektir.

Şimdi bu ret ve kabulün esası nedir? Biz davranışlarımızı neye göre ret veya kabul etmeliyiz? Herkeste bir özgürlük olduğu gibi farklı zamanlara göre de bu ret ve kabul doğal olarak değişecektir. İşte bu hususlar henüz felsefenin karanlık ufukları altında yer alır.

Şimdilik ahlak terbiyesi adı altında bu ret ve kabulün yolunu, erkânını ve hallerini öğreneceğiz. Bir kere medeni hayata göre hayatımızı tanzim edelim.

¹⁷ Zeynizade Mehmet Hazık'ın *Terbiye* isimli eserinin "Ahlak Terbiyesi" bölümü.

Vücudumuzu insanlığa hizmet eder bir mevkie koyalım da sonra bu koyduğumuz mevkinin esasını tam olarak öğrenmeye çalışalım.

Ahlak, insanlık âleminin devamı ve yükselmesi için işe koşulan araçlardır. Ahlak terbiyesi ise o âlemin genel ahengine uymak için işe koşulan araçlardır. Yani ahlak insanlığın kanunları ise ahlak terbiyesi de o kanunları bilip ona göre hareket etmektir.

Hayatı idare etmeye güç yetirebilmek ve insanlık dairesi içinde hareket edebilmek için beden terbiyesi ile fikir terbiyesini tahsil etmek yeterli değildir. Bunlarla beraber insan; yaşadığı muhitin hallerini, hareketlerini, kendisinin onunla olan münasebetini iyice bilmelidir. Bu ise ancak ahlak terbiyesi sayesinde elde edilir.

Bir insan ikamet ettiği evinin semtini, mahallesini; evinin müstemilat ve odalarını, mahalle halkının ahlak ve tavırlarını; o mahallenin bulunduğu şehri, şehrin bağlı bulunduğu vilayeti, vilayetin bağlı olduğu devleti, devletin bulunduğu iklim ve kıtaları, o kıtaların bulunduğu âlem haritalarını, o âlem haritalarının ayrıldığı hükümetleri bunların her birinin hallerini velhasıl evimiz demek olan yerkürenin hal ve teşkilatlarını, bağlı bulunduğu güneş sistemini, güneşin tabi olduğu Herkül Burcunu, bunun tabi olduğu diğer bütün gök cisimlerinin hallerini ve onların bütününe tabi oldukları merkez âlemi bilirse o nispette kâinatta nasıl bir mevkii işgal ettiğini bilebilir. İşte bunun gibi bir insan da insanlık âlemini teşkil eden şu insanlık toplumunun kendisi ile en samimi münasebette bulunan hanesinden başlayarak bütün insanlık ufuklarının sınırlarını belirlediği tüm âlemin hallerini ne kadar bilirse vazifesini de o kadar tayin edebilir, o nispette kendisini âlemle münasebette bulundurabilir. İşte bu nedenle ahlak terbiyesi önemli ve gereklidir.

Fikir terbiyesi, gerekli her türlü yolluk ve araç gerecini tamamlayarak yola çıkmış bir yolcuya benzetilirse ahlak terbiyesi o yolcunun gideceği yola benzer. Bir yolcu gideceği yolu ne kadar iyi bilir ve ondan ne kadar emin olursa o nispette rahatla ve kaygısızca, zorluklara düşmeden hedeflediği yere varır. Aksi halde gideceği yolu bilmez, her şeyi tesadüfe bırakırsa yolunu şaşırır. İşte ahlak terbiyesinin önem derecesi bunun gibidir.

Gerçekten, bir insan kendi haklarını, muhitinin durumlarını ne kadar bilirse o nispette rahatla yaşar. Çünkü felaketlerin çoğunun kaynağı cehalettir. İnsan muhitini ve muhitinin hallerini ne kadar bilirse o nispette kendi hayatını onlarla münasebette bulundurmaya imkân kazanır. Özetle; insan ahlak terbiyesini almaksızın insanlık sahasına çıkarsa şaşırır kalır, nasıl hareket edeceğini bilemez.

İnsan, ahlakı kendi kendine öğrenmeye mecbur ise de terbiyenin diğer kısımlarında olduğu gibi ahlak terbiyesinde de bir kaideye bir rehber ihtiyacı

vardır. İşte anne-baba ve aileler – eğer yapabilecek durumda iseler – bu terbiyeyi verecek ilk öğretmenlerdir. Bütün terbiyenin ortaya çıkış yeri aile hayatıdır. İnsan, hayatı boyunca elde etmeye mecbur olduğu bütün terbiyeyi aile kucağından aldığı ilk intiba üzerine toplar. Bu ilk intiba kendi kendini terbiyeye güzel bir rehber olur.

Günümüzde bütün bilginler gerek ahlak terbiyesi gerekse diğer terbiyelerin istenen derecede tahsil edilmesi için aile okulunda bu ilk intibanın gerekliliği ve önemi hususunda hemfikirdirler. Bir çocuk çocukluğunda bizzat kendi anne-baba ve velileri tarafından nasıl bir terbiye görür, nasıl bir ilk etki alırsa gelecekte kazanacağı terbiyeler de ona göre olur. Hatta -bu nedendir ki- “anne-baba terbiyesi görmemiş” derler. Çünkü anne-baba terbiyesi görmeyenler terbiyenin temeli demek olan ilk intibayı alamayacaklarından ilerde kendi gayretleri ile güzel bir terbiye elde etmeleri zor olur.

İşte ilk terbiye bu ilk intibadan ibarettir. Fakat bakalım her anne-baba, her aile evlatlarına güzel bir terbiye verebilecek mi? Bir kere anne-baba ve aileler çocuklarını terbiye etmek hususunda acizdirler. Yani onlar, çocukları ne kadar terbiye etmeye çalışsalar da hakkıyla ve tamamıyla güzel bir şekilde terbiye edemezler. Oysa anne-baba ve ailenin verdikleri terbiye çocukların geleceğini emniyet altına alabilir.

Anne-baba ve veliler ilk intibayı öyle bir tarzda vermelidir ki çocuklar bütün hayatları boyunca tahsil edip kazanacakları terbiyelerini o “ölçü intiba” ile belirleyebilsinler. İşte bunun için anne baba: İtaat, ibret, arkadaşlık ve vicdan gibi ahlak terbiyesinin esaslarını çocuklarına küçükten itibaren iyice öğretmelidir.

1. İtaat: Bir çocuğun hayatı boyunca terbiyeyi tahsil edebilmesini sağlayabilmek için ilk olarak çocuğa itaat etmesini; ikinci olarak iyiyi-kötüyü, faydalı ve zararlıyı öğretmelidir. İşte bunlar çocuğa güzelce öğretilirse o çocuk bu sayede hem ilk intibayı almış olur hem de gelecekte de terbiye kazanmadan geri durmaz.

Bir çocuğun itaatli olması için onu zorlama ile itaate mahkûm etmemelidir. Çocuğu daha gözü açılır açılmaz, itaatli olmaya alıştırmalıdır. Çocuk büyüyüp on, on beş yaşına geldikten sonra onu dayakla, azarla itaat altına almaya çalışmak faydasızdır. Henüz yeni gelişip büyümeye başlayan bir fidanı her tarafa eğmek kolaydır. Fakat büyük bir ağacı eğmek mümkün değildir. Eğilse bile istenen netice alınmayıp kırılır. İşte bu nedenle çocukları konuşmaya, yürümeye başlar başlamaz birebir itaat altına almaya çalışmalıdır. Bu ise zor bir şey değildir.

İtaatsizlik bir hatayı işlemekten ibarettir. Öyleyse bir çocuğu ta küçüklükten başlayarak itaat altına alabilmek için ilk kez yapmaya başladığı hatalara

meydan vermemelidir. İşlediği hataları derhal düzeltilmelidir. Çocukların işlediği hatayı düzeltmek için o hatanın zıddını yani doğrusunu - defalarca ısrar ederek hatayı unutturup - zihnine yerleştirmelidir. Çünkü çocuklar öyle bir haldedir ki işlediği hatalar doğal bir istekle gerçekleşir. O hataları unutturmak, unutabilecek derecede zıddını öğretmekle mümkündür. Örneğin geceleri emmek isteğiyle durmadan feryat figan eden bir çocuğu bu halinden vazgeçirebilmek için ona bir doktorun muayenesiyle uyutucu bir ilaç verilmeli o ilaç öyle doğal bir miktarda olmalı ki çocuk bütün gece uyuyup gündüz belirli bir saatte uyanmalı, çocuğun feryat etmesine meydan vermeksizin hemen memeyi ağzına tutuşturmalıdır. İşte bu şekilde çocuğun hayatı düzene girer. Bir müddet sonra hiçbir uyku ilacı olmaksızın bu alışkanlık devam eder.

Yaşı ilerledikçe çocuk sürekli böyle ahenk ve düzene alıştırılmalı, işlediği hatalar bu şekilde doğrusu tatbik edilerek unutturulmalıdır. Unutturulmuş bir hataya tekrar dönülemez. İstese bile tekrar etkili olamaz. Çünkü her hatanın bir de doğrusu vardır. Hatanın unutulması, yerine doğrunun konması ile mümkün olur. Hatanın tekrar geri gelmesi ise doğrunun unutulması ile gerçekleşir. Oysa unutturulan hataların doğruları her gün uygulamada bulunarak daha fazla güçlenir. Eğer nadiren kullanılan doğru davranışlardan ise hatanın tekrar geri dönmemesi için ihtiyata uygun olarak o doğruları arada tekrar etmelidir.

Örneğin bir çocuğa annesi elifbayı öğretmek ister. Çocuğun ilk başlarda dili yakışmaz ise de annesinin uzun boylu ısrar ve tekrarı üzerine çocuk bir dereceye kadar öğrenebilir. Fakat “artık öğrendi” diye peşi bırakılırsa çocuk bildiğini unutarak yeniden hataya düşer. Öğrendikten sonra da arkasını bırakmayıp hiç olmazsa günde bir kere tekrar ettirmelidir. Zaten çocukların anne kucağında dil ve kelimeleri öğrenmeleri de aynen böyledir. Bir anne çocuğuna bir kelime öğrettikten sonra artık unutmaya başladığından emin oluncaya kadar tekrar ettirir.

Çocukların itaatsiz olmaları demek hata işlemeleri demektir. Onları işledikleri hatalardan bu şekilde hayatlarının başlangıcından itibaren kurtarmanın yolu bulunursa kolaylıkla itaat altına alınırlar. Fakat birinci şart bu vazifeyi çocukların gelişimleri paralel bir şekilde yapmaktır. Çocuklar yedi-sekiz yaşına geldikten sonra, senelerden beri kökleşmiş olan hataları söküp atmak biraz zordur. Ancak, hatanın doğrusunu da o kadar süre boyunca ısrarla tekrar ettirebilirsek değişim gerçekleşir.

Aynı zamanda hataların üst üste birikmesine de meydan vermemelidir. Eğer birçok hata birikmiş ise onları mümkün olduğu kadar küçük kısımlara ayırıp her birisini ayrı ayrı unutturmaya, yani doğrularını uygulamaya çalışmalıdır.

İşte bu yolla çocuk itaat dairesine alındıktan sonra ikinci sırada ona - biraz da - iyi ve kötüyü, faydalı ve zararlıyı öğretmelidir. Mesela bir çocuk ona hiç kimse göstermezse ateşin elini yakacağını bilemez. Bir kere de elini yakarsa artık ona yaklaşmaz. Fakat terbiyeden maksat çocuğa elini yaktırmaksızın ateşin yakıcı olduğunu öğretmektir.

Bunun için annesi çocuğunu alarak elinden tutar ve çocuğun elini ateşe uzattıktan sonra “cıs” diyerek hemen geri çeker. Bunu defalarca yapar. Çocuk elinin ateşin yanına kadar götürülüp sonra çekildiğini görerek bunu alışkanlık edinir. Sonra çocuk bunu taklit etmeye başlar. Elini yaklaştırarak “cıs” diyerek geri çeker. İşte bu yolla elini ateşe sokmadan ateşin gerçekten yakıcı bir şey olduğunu bilinceye kadar bu alışkanlık kendisine rehber olur. Özetle çocuk zararlı bir şeyden bu yolla korunabilir.

Çocukların yaşları ilerledikçe onların tavır ve hareketlerini devamlı inceleyip işledikleri hatalardan vazgeçirmeye çalışmalı; hatanın kökleşmesine, pek çok hatanın birikmesine asla meydan vermemelidir. Sonra bunun önünü almak çok zor olur. Çocuk yalan söylemek gibi bir hataya cüret ederse onun yalanının anlaşıldığı yüzüne vurulmalı, ikinci defa tekrarında yalan söylemenin kötü bir şey olduğuna birçok örnekler vererek ikna etmeye çalışmalıdır. Eğer bununla da düzelmezse azarlamalıdır. Eğer yine de düzelmezse dayığa bile gerek görülebilir. “Evladını dövmeyen dizini döver” darbimeseline uygun olarak çocuğun terbiyesi için her türlü *fedakârlıkta* bulunmalıdır.

Çocuklara fazla yüz verilmemeli, en ufak bir fena hareketlerine müsamaha ile bakmamalıdır. Başlangıçta muntazam bir şekilde itaat altına alınan bir çocuk, değil böyle dayaklara gerek göstermek anne-babasının ve bütün büyüklerinin yüzlerinde meydana gelen ufak bir değişimden bile dikkat kesilir. En ufak bir azarlama onun için bir ceza halini alır.

Baba ve anneler her şeyden önce evlatlarını itaatkâr ve namuslu alıştırmalıdır. Bir çocuk ne kadar itaatkâr olursa herkes onu o kadar sever. Herkes tarafından sevilen bir çocuğun bahtı da açık olur. Herkes itaatkâr çocukların iyiliğine çalışır. Hiç olmazsa ona hayır dua eder. Veya güzel bir nasihat verir. Dünyada en kıymetli şey nasihattir. Ben, bana iyilik edenden çok nasihat edeni severim.

Sözün özü, ahlak terbiyesinin ve belki de bütün terbiyenin esası itaattir. İtaat aile kucağında alınan bir derstir. İnsan, değil yalnız çocukluğunda bütün hayatı boyunca itaatli olmalıdır. İtaatsizlik felaket nedenidir. Küçüklükteki bu itaat büyüyünce hürmete dönüşür. “Kendisine hürmet edilmesini isteyen diğerlerine hürmet etmelidir” kaidesine göre itaatin kardeşi olan hürmet hiçbir zaman terk edilmemelidir. İtaat ve hürmet insanları birbirine kalp ve düşünce

ile bağlar. İtaat askerlikte bulunmazsa düşmana karşı konulamaz. Çünkü onları tek bir vücut haline getiren şey itaattir. İnsanlar birbirinin sözüne, emrine uymazlarsa hiçbir iş gerçekleştirilemez.

Bir çocuk ne kadar itaatkâr olursa, kendisine verilen nasihatlere, emirlere o nispette uyar. Gerek anne-babasının gerekse velilerinin vermiş oldukları talimatlara göre hareket eder. Âlemin sinesinde yaşayageldikleri olaylar ile dünyanın sert cömertliğini tadan anne-baba ve veliler o minicik masumlara daima şefkat nazarı ile bakarlar, onların gelecek mutlulukları için elden geldiği kadar gayret ederler. Bu nedenle anne-baba ve velilerini dinleyen, onların sözlerine uyan bir çocuk berhudar olur.

Ahlak Terbiyesinin Gereği Olarak İtaat Eğitimi İçin Uyulması Gereken İlkeler:

a. Çocukları küçüklükten itibaren itaatli olmaya alıştırmalıdır.

b. Çocukların yanlış yapmalarına meydan vermemeli, yaptıkları hataları doğrularını alışkanlık haline getirmek suretiyle düzeltilmelidir.

c. Birikmiş hataları mümkün olduğu kadar kısımlara ayırıp her birini ayrı ayrı düzeltilmeli ve hatanın tekrar geri gelmemesi için doğrularını tekrar etmelidir.

d. Hürmet, hakkı gözetmek, kadirşinaslık ve nimete şükretmek gibi değerli hasletler hiçbir zaman elden bırakılmamalı; daima itaatkâr, namuslu ve vakarlı olmaya çalışmalıdır.

2. İbret: Ahlak terbiyesinde itaatten sonra -ikinci derecede öneme sahip olarak- ibret gelir. İbret önceden gerçekleşmiş veya gerçekleşmekte olan bir olayı inceleyip göz önüne getirerek ondan dikkat kazanmak ve kendi hayatımızda da düşmemiz muhtemel olan o gibi felaketlerden sakınmaktır. Bu da itaat gibi çocuklukta başlayıp bütün hayatımız boyunca devam eder. Zaten bunların hepsi (itaat, ibret...) terbiyenin birer şubesi olmaları nedeniyle hayatla birlikte var olurlar.

İbret iki türlüdür: birisi bizzat başımıza gelen olay, diğeri ise hemcinslerimizin başına gelen vakialardır. Bizzat başımıza gelen olaylara tecrübe denilir ki bu daha etkilidir. Hemcinslerimizin başına gelen olaylar ise ya gözümüz önünde gerçekleşir ya da önceden gerçekleşmiştir. Bunlardan gözümüz önünde gerçekleşenler müşahedeyi; eskiden gerçekleşmiş olanlar ise mütalaa-yı teşkil eder. Binaenaleyh ibret; tecrübe, müşahade ve mütalaaadan ibaret olmak üzere üçe ayrılır.

2.1. Tecrübe: Tecrübe hayatımızın çeşitli dönemlerinde gerçekleşen vakialar dizisidir. Veya tecrübe, hayatımızın düzenini bozan elem verici olaylardır. İlk tarif daha doğrudur.

Tecrübe bizde olumsuz bir etki bıraktığı için nefret ve tiksintimizi harekete geçirse de bir daha böyle bir etkiye düşmemek için – bizde meydana getirdiği ters etki sayesinde – nefsimizi ıslah ve kendimizi geliştirmemizi sağlar. Fakat gerçek maharet bir felakete düşmezden önce onun etkisini hissederek ondan uzak durmaktır. Franklin¹⁸ “Tecrübe cahillerin eğitim gördüğü bir mekteptir” demiştir. Şunu da ilave etmek gerekir ki, âlimler de o mektebin muallimleridir; yani tecrübe görmüş veya düşünce yoluyla sonuca vararak o tecrübeyi çıkarmış kimselerdir.

Her ne kadar bazı bilginler tecrübenin düşünce yoluyla sonuca varılarak öğrenilmesini tercih etmezlerse de bu doğru değildir. Çünkü eğer onların dediği gibi olması gerekirse hayatımız boyunca pek az şey öğrenebiliriz. Zira “ömür kısa, tecrübe uzun, hikmete varmak ise zordur.” Bu nedenle en büyük marifet düşünce yoluyla sonuca vararak hakikati ortaya çıkarmaktır. Zaten elimizde bundan başka da bir ölçü yoktur.

Sözün özü tecrübe görmüş bir kişi olmak; hakikat ve olayları mutlak bir surette öğrenmek ve onlara vakıf olmak, güçlü bir müşahede ile ciddi bir mütalaadan çıkarılan sonuçlarla mümkündür. İnsan geçirmekte olduğu hayat devirlerinin hemen her anından güzel tecrübeler toplamalıdır. Hayatı; terbiye denilen, insanlığa mahsus o özellikler ile süsleyerek âlem sahnesine çıktıktan sonra elinden geldiği kadar da onu iyi idare etmeye gayret etmelidir.

İşte böyle bir hayatın hemen her anından nice tecrübe sonuçları çıkarılabilir. Başımıza gelen tüm hayat hatıraları hep birer tecrübe topluluğudur. Bunları hiçbir zaman gözden uzak tutmamalıdır. Çünkü terbiye açısından en etkili olanı budur.

Bir insan ayağını bir yere basmak ister, fakat bastığı yer bir uçurum olup da hemen yuvarlanırsa güzel bir tecrübe elde etmiş olur. Fakat o bastığı yer bir uçurum değil de isteğine uygun bir yer ise bu da bir tecrübe değil midir? Şüphe yok ki oraya ayağımızı atmamız bir tecrübedir. Fakat oradan yuvarlanmakla sağ salim bir şekilde geçmek arasındaki fark birinin daha fazla etki bırakması, diğerinin ise hemen hemen hiç etki bırakmamasıdır. İşte marifet hiçbir olumsuz etki bırakmayı incelemek, onlardan da sonuç çıkarmak, yansımalarını anlamaktır... Hulasa bir müdekkikin gözünde her nefesimiz bile bir tecrübe teşkil eder.

¹⁸ Kastedilen kişinin Amerikan Bağımsızlık Bildirisini hazırlayanlardan birisi olan, 1706-1790 tarihleri arasında yaşamış Benjamin Franklin olduğu düşünülmektedir. Benzer ifadeler çeşitli formlarda kendisine atfedilmektedir. <http://www.bilgesozleri.com/benjamin-franklin-sozleri.html> (04.07.2014).

İnsan yalnız, başına gelen tecrübeleri incelemekle kalmamalıdır. Onların ne gibi durumlara yol açacağını da düşünmelidir. Örneğin: yetimlikle büyümüş bir adam şüphesiz, yetimlik hakkında bir tecrübe edinmiştir. Şimdi o insan, anne-babası olan bir kimsenin acaba nasıl bir hayat sürdürdüğünü, babası vefat edip de annesi kalanın veya annesi vefat edip de babası kalanın ne şekilde yaşadığını, yani dönemindeki bu tür kimselerin hal ve tavırlarını da düşünüp incelense o zaman tecrübesinden istifade etmiş olur.

Netice itibariyle tecrübe her şeyi ölçmek için bir ölçü, her şeyin kendine dayandığı bir dayanaktır.

2.2. Müşahede: Bir arada yaşadığımız hemcinslerimizin başına gelen olayları gözle görmemizdir. Herkes bir tür hayat tarzına sahiptir. Hiçbirinininki diğerine benzemez. Fakirlik, zenginlik, ihtiyarlık ve gençlik gibi farklı renklere boyanmış şu hayat bütün yönleriyle bize pek güzel bir ibret tablosu sunar.

İnsan gönül çalan bir tablo veya ferahlatan bir manzara karşısında bulursam tam bir hayretle gözlerini dikip saatlerce izlemekten kendini alamaz... Acı verici bir sefalet hali, acıklı bir yaşam biçimi görürse günlerce düşünmekten kendini alamaz... Elem verici feci bir olay, yürek paralayan, dehşete düşürücü bir cinayet... İşte bunlar hayat hafızamızdan silinmesi mümkün olmayan birer izlenimlerdir. Fakat bakalım dünyadaki izlenimlerimiz hep böyle birdenbire dikkatimizi çeken, ya bir zevke ya da olumsuz bir etkiye neden olan şeyler midir?

Elimizde tuttuğumuz kalem, üzerine yazı yazdığımız kâğıt, hatta taşlar, topraklar, bizimle münasebeti bulunan, duyu ve hislerimiz dâhilinde bulunan her şey birer izlenimdir. İnsan bunlardan her birini göz önüne alırsa fikir dünyası gelişir. İşte bunun gibi hemcinslerimizden her birisinin atmış olduğu bir adım en ibret verici bir izlenimdir.

Yüksek düşünce sahibi o kimsedir ki; ehemmiyetsiz (gibi görünen) bir şeyden büyük bir sonuç çıkarır. Aslında dünyada en önemsiz görülen şeyler en önemlilerdir. Örneğin: toprağa, taşla hiç önem vermez; altına gelince hayatımızı veririz. Acaba gerçekte hangisi daha önemlidir. Şüphe yok ki toprak olmasaydı yer kürenin kabuğu olmaz ve biz de böyle bir hayata mazhar olamazdık. Her şey böyle...

İşte biz izlenimlerden ders alırken yalnız ruhumuzu okşayan veya onu dehşete düşüren şeyleri değil, genel olarak tüm olayları hakikat açısından tefekkür etmeli ve ince ince düşünmeliyiz.

2.3. Mütalaa: Mütalaa ruhun gıdasıdır, insana hem zaman hem de fikir kazandırır. İnsan kendi tefekkürü ile on senede ulaşacağı bir sonuca mütalaa sayesinde beş dakikada ulaşır. İşte bu sayede mütalaa hayata hayat katar. Ne

kadar mütalaa yapılırsa o kadar yaşanmış olur. Öyleyse çok mütalaa etmek çok yaşamaktan daha iyidir.

Bir kimse elli altmış seneden ibaret olan bütün hayatı boyunca kazandığı bilgi ve düşüncelerini bir kitapta özetleyebilir. O kitabı bir iki saatlik bir zamanda okuyan bir kimse ise o kadar bir zamanı yaşamış, o kadar devir görmüş olur.

Mütalaa insana yalnız zaman kazandırmakla kalmaz, insanın fikirlerini ve hissiyatını da yüceltir. İnsan mütalaa ettikçe düşüncesi açılır, düşüncesi açıldıkça âlemi iyi görür, âlemi iyi gördükçe mutlu olur.

Arzu ve hevesi celp eden, fikir ve hisleri okşayan şeyleri mütalaa etmek gereklidir; fakat yalnız bunları değil tüm bilmediklerimizi öğrenmek için mütalaa yapmak gerekir. Çünkü bilmediğimiz her şey bizim için fevkalade bir öneme sahiptir. Bilmediğimiz şeylere karşı bir hürmet hissi gösteririz. Bu nedenle bize bilmediklerimizi öğretecek, ahlak ve terbiyemizi yoluna koyacak her türlü mütalaa faydalanmaya değerdir.

Mütalaa hakkında uzun uzadıya söz etmek gerekse de burada yer müsait olmadığından yalnız ibrete ait olan kısımdan kısaca bahsedilmesi gerekmektedir. İbret açısından mütalaa: hayatımızın davranış ve hareketlerini yoluna koymak, ilerde başımıza gelmesi muhtemel hatalardan kaçınabilmek için geçmişteki olayları ve insanlığın hâlihazırını öğrenmek ve bu sayede terbiyeyi mükemmelleştirmektir.

Bir olay; hikâye, roman ve tiyatro tarzında olmak üzere üç farklı şekilde ifade edilebilir. Olayların bu üç farklı ifade ediliş şekli (mütalaa yapmak amacıyla) terbiye açısından uygundur. Çünkü bir kimseyi kendi yeteneklerinin sonuna kadar eğitebilmek için terbiye yöntemi onun düşünce ve yeteneğine göre ayarlanmalıdır. Bir olay tiyatro veya roman tarzında tasvir edilse bir çocuk bundan ne anlar? Şüphesiz hikâye tarzında yazılırsa ondan daha iyi istifade edebilir.

3. Arkadaşlık: Arkadaşlığın ahlak terbiyesi açısından önemi vardır. İnsan dünyada sadık bir arkadaşa, hak hukuku koruyan bir dosta muhtaçtır. Çünkü en karanlık günleri aydınlatmak için, dost bir gülümseme yeterlidir. Fakat iyi dostu bulmak zordur.

Dostluk, karşılıklı olarak birbirinin mutluluğuna çalışmaktır. En kötü arkadaş arkadaşının meşru fikirlerini gerçekleştirmesine engel olandır. Hâlbuki insan meşru fikirlerini gerçekleştirebilmek için arkadaşa muhtaçtır. O halde arkadaşlık elden geldiği kadar birbirine yardım ve birbirinin işlerini kolaylaştırmaya gayret etmektir.

İnsan iyi bir arkadaşına sahip olabilmek için arkadaş olmadan önce çok tecrübe etmelidir. Arkadaşlıkta iyice kaynaşabilmek için fikir ve ahlak açısından zıtlık bulunmamalıdır.

İnsan iyi bir arkadaşına sahip olursa iyidir. Fakat iyi bir arkadaş bulamadığı takdirde yalnızlık hepsinden iyidir. “yalnızlıkta selamet vardır” denildiği gibi Hazreti Sa’dî’nin “Denizde sayısız faydalar var ama selamet istersen kıyıda bulursun”¹⁹ hikmetli sözü de bunu ispat eder. Dost sevgisi kalpteki sevgi ile orantılıdır. Binaen aleyh dostluk görünüşte değil içten olmalıdır.

Bir dost ne kadar sadık olursa olsun ona kişisel sırların hepsini söylememelidir. Bir gün düşman olma ihtimali vardır.

Bir arkadaşın sadık olup olmadığını belirlemek de biraz zordur. Bir arkadaşın iyi olup olmadığını bilebilmek için ahlakının iyi olup olmadığına bakmak gerekir. Bu ise uzun bir birliktelikten sonra mümkün olur.

Bir kimse ile içli dışlı olmadıkça onun ahlakını tamamıyla anlamak mümkün olamaz. Arkadaşlıkların çoğunda başlangıçta ileri derecede bir samimiyet olduğu halde birmüddet sonra – teklifsiz olur olmaz – eski dostluktan eser kalmaz. Sonunda kişiler birbirinden ayrılmaya mecbur olurlar. Bunun nedeni dost olmadan önce birbirlerinin ahlakını tamamıyla anlayamamak, birbirini iyice tecrübe edemediği dost olmaktır.

Düşmanlara düşmanca, dostlara da dostça davranmalıdır. Yani ne düşmanları son derece küçümsemeli ne de dostları son derece yüceltmelidir. Çünkü bir zaman gelir ki düşmanla yüz yüze bakılır, dost olmak ihtimali olur. Aynı şekilde dostlara da aşırı hürmet, önemseme ve hizmetlerle onu kendimize minnet içinde bırakmamalıdır. O halde dostluk birbirini minnet altında koymaya çalışmayıp birbirine karşılıklı iyilikte ve sadakatte bulunmaya çalışmaktır.

Netice itibariyle insan ahlak ve tavırlarından emin olmadığı kimselerle oturup kalkmamalıdır. Çünkü “kişi arkadaşından azar.”

Dostluğun gerçek bir dostluk olabilmesi için kişisel menfaat üzerine kurulmaması gerekir. İyiliği, kişisel menfaatini gözetmeden sadece insanlık adına yapmalıdır. İyiliği yapan unutulmalı; kendine iyilik edilen hatırlanmalıdır. Arkadaşlık ve dostlukta kişisel menfaat olmamalıdır.

Ahlak Terbiyesinin Gereği Olarak Arkadaşlık Hakkında Uyulması Gereken İlkeler:

a. Bir kişi ile arkadaş olmadan önce ahlak ve tavırlarını, hareket ve davranışlarını iyice tecrübe etmeli ve değerlendirmeli, ondan sonra – düşüncemize uyduğu takdirde – onunla dost olmalıdır.

¹⁹ Sadi-i Şirazi, *Gülistan*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2005, s. 47.

b. Ahlak, düşünce ve hayat tarzımıza aykırı olan kişilerle dost olmamalıdır.

c. Dostluk kişisel menfaat için değil; fikir alışverişi, gamlı gönülleri teselli, zor işleri kolaylaştırmak, kalbin elemelerini tedavi, ruhun ıstıraplarını hafifletmek için olmalıdır.

4. Vicdan: Vicdan kendini bilmek demektir. Bir insan kendini ne kadar bilirse o kadar vicdanlı olur. Ne kadar vicdanlı olursa o oranda yüksek insanlık özelliği ve faziletlerini kazanır...

Ahlak terbiyesi açısından vicdan: her şeyi önce kendi nefesine uygulayıp kıyas ettikten sonra diğerlerine uygulamak ve diğerlerinde gördüğü kötülükleri de kendi vicdan ölçüsünden geçirdikten sonra kendi nefesine uygulamaktır. Vicdan, insanlık âleminin kandili; hakikati söyleyen bir rehberidir... Evet, vicdan benliğimizin esası, insanlığımızın hamisidir...

Vicdan hakikat güneşinden gelen, hakikati gösteren ışık huzmeleridir. Biz yanılırız, fakat vicdan yanılmaz. Biz aldanırız, fakat vicdan aldanmaz. Biz haramları, isyanları saklamak isteriz, fakat vicdan onları yüzümüze vurur. Sözün özü vicdan bizi daima iyiliğe yönlendirir.

Vicdan en sadık bir dosttur: çünkü biz ne kadar kötü olursak yine de bizi terk etmez. Vicdan en şefkatli bir ebeveynidir: zira biz ne kadar sıkıntıya düşersek o bizden daha fazla ıstırap duyar.

Vicdan hakikatin makamına çıkar oturur. Bizi de yanına alır... Vicdan mutluluk semasına doğru uçar. Bizi de beraber götürür.

Ey vicdan... Seni kutsarız! Sözün özü vicdan, hayatımızda hakikatin bir vekilidir. Bu vekil her şeyi hakikatten aldığı emir üzerine yapar. Asla hakikatten ayrılmaz.

Yapacağımız işler vicdanımızın emri ile olur. Yaptığımız her türlü hareket vicdanımızın izni ile gerçekleşir. Binaen aleyh vicdana uygun olmayan her türlü hareket cılızdır. İşte mecbur olduğumuz vazifelerden birisi de vicdan dâhilinde hareket etmektir.

Ahlak Terbiyesinin Gereği Olarak Vicdan Eğitimi İçin Uyulması Gereken İlkeler:

a. Kendimize yapılmasını arzu etmediğimiz bir şeyi başkalarına yapmamalıyız. Konfüçyüs.²⁰

²⁰ Müellifin Konfüçyüs'e atfettiği söz etikette *altın kural* olarak anılan ve pek çok dini, felsefi ve kültürel gelenekte kendine yer bulmuş ahlaki bir ilkedir. Bkz. (Mustafa Köylü, *Küresel Ahlak Eğitimi*, İstanbul: Dem Yayınları, 2006, s. 185). Söz konusu ilke İslam inancında sadece kendine yapılmasını istemediğini başkalarına yapmamak şeklinde değil, çok daha geniş bir çerçevede kendin için istediğin her şeyi kardeşin için de istemek şeklinde yer bulmuştur. Hz.

- b. Kendimize yapılmasını istediğimiz şeyleri başkalarına da yapmalıyız.
- c. Hareket ve davranışlarımızla hemcinslerimizi rahatsız etmemeliyiz.
- d. Hemcinslerimizin işlerini gerçekleştirmelerine engel olmamalıyız.
- e. Hemcinslerimizin işlerini en güzel bir şekilde neticelendirmek için onlarla beraber çalışmalıyız.
- f. Gündüz yaptığımız her türlü davranışımızı geceleyin vicdanımıza onaylatmalı, onaylanmayanlardan kaçınmalıyız.
- g. Sabahleyin kalkınca o gün yapacağımız her iş için vicdanımızdan izin almalı ve o işleri vicdanımıza tamamiyle uygun bir tarzda yapmalıyız.
- h. Vicdanımızın rahat olması için hemcinslerimizden muhtaç olanlara elden geldiği kadar yardım, büyüklere hürmet, küçüklere şefkat ile muamele etmeli; vicdan azabını gerektirecek her türlü işten kaçınmalıdır.
- i. Her türlü vicdan azabı, her türlü gayrimeşru hayaller ve alçakça arzular temiz fikir ve hislerimizi kirlettiği gibi insanlığımızın gereği olan esas vazifeyi de lekeler. Bu nedenle ne vicdan azabına düşürecek kabahati işlemeli ne de nefsanî güçleri tahrik edecek boş hayallere yönelmeliyiz.²¹

Sonuç ve Değerlendirme

Zeynizade'ye göre ahlak, felsefeye ait bir konu olup kendimizin ve hemcinslerimizin davranış ve hareketlerini değerlendirerek, akla ve hikmete uygun olup olmamalarına göre ret ve kabul etmektir. Müellif ahlakı tanımlarken onu bireysel ve toplumsal bir değerlendirme aracı ve bir ilim olarak ele almaktadır. Bu tanımlama ahlak kavramını tüm boyutları ile kapsayan bir tanımlama olarak değerlendirilebilir. Zira literatürde ahlak kavramının tanımlanışı üzerine yaptığımız inceleme bize ahlakın: (i) bir ilim olarak ahlak felsefesini (etik), (ii) insanların bir arada yaşamalarını sağlayan yazılı olmayan kurallar bütünü (toplumsal boyut) ve (iii) davranışlarımızı belirleyen ve yargılayan yerleşik değer sistemini (bireysel boyut) ifade eden bir kavram olduğunu göstermektedir.²² Aynı zamanda müellif bu ahlak tanımı ile İslam ahlakçılarının

Peygamber "Hiçbiriniz kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe (gerçek anlamda) iman etmiş olmaz." Buyurmuştur. (Buhari, "İman" 7).

²¹ Zeynizade'nin *Terbiye* isimli eserinin "Ahlak Terbiyesi" bölümünün sonu.

²² İbn Miskeveyh, *Ahlakı Olgunlaştırmak*, çev. A. Şener, İ. Kayaoğlu ve C. Tunç, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983, s. 36; Gazali, *İhyâu Ulûmi'd Din*, çev. Mehmed A. Müftüoğlu, (Tashih) A. Fikri Yavuz, , İstanbul: Tuğra Neşriyat, 2000, III, s. 120; Mustafa Çağrırcı, *Ahlak, İslam Ansiklopedisi* içinde, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989, II, s. 1; Mikdad Yalçın, "İslam'da Ahlak Anlayışı", çev. S. Hayri Bolay *Diyanet Dergisi*, XV. 5-6, 1976, s. 314; Ahmet Cavzici, *Etiğe Giriş*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002, s. 3; Özcan Köknel, "Mutluluğun Kaynağı Ahlak ve Akıl", ed. Y. Mehmedoğlu ve A. U. Mehmedoğlu *Küreselleşme Ahlak ve Değerler* içinde, İstanbul: Litera Yayınları, 2006, s. 111; Osman Pazarlı, *İslam'da Ahlak*, İstanbul:

“davranışların kendisinden kolaylıkla çıktığı ruhta yerleşmiş bir heyet-i rasiha”²³ şeklindeki geleneksel ahlak tanımından farklılaşmaktadır. Oysa kendisi ile yakın dönemlerde yaşamış bulunan Ahmet Rifat Yağlıkcı, Ebu'l-Muammer Fuad ve Mustafa Şevket gibi ahlakçıların ahlak tanımları geleneksel İslam ahlakçılarının büyük oranda benimsedikleri bu tanıma oldukça yakındır.²⁴

Müellif ahlak ve ahlak eğitimi toplumsal ve deontolojik ahlak merkezli bir bakış açısı ile ele almakta ve açıklamaktadır. Yukarıda Türkçeye aktarmış olduğumuz *Terbiye* isimli eserin “Ahlak Terbiyesi” bölümünde ve genel olarak eserlerinde ahlakın dini temellendirmesine yönelik işaret ve vurgular toplumsal ve deontolojik bakış açısına göre oldukça zayıftır. Ahlakın dini temeli ve din ile ahlakın açıklanmasına ve güçlendirilmesine yönelik izahlara girmekte, onu daha çok insanın toplum içindeki yeri ile ilişkilendirmektedir. Bu bağlamda eserlerinde dini kaynaklara nadiren doğrudan atıf yapmakta²⁵ yer yer - doğrudan atıf yapmaksızın - ayet ve hadislerle örtüşen görüşler serdetmektedir.

Ahlakın toplumsal temellendirmesinde esas olan ahlaki ilke ve değerlerin toplumun huzur, barış, güven ve faydasına hizmet etmesidir. Barış ve güvenlik ihtiyacı insanları akıl yoluyla kurulmuş bir sosyal düzen içinde yaşamaya zorlamış, böylelikle insanlar ahlaki hayatın dayanağı olan bir uzlaşma zeminine ulaşmışlardır. Ahlakta esas olan dini referans veya yaptırımlar değil toplumsal barışa, güvene ve faydaya hizmet etmektir; toplumun barış, güven ve faydasına hizmet eden ilke ve değerler ahlakidir. Bu temellendirme biçimi dini temellendirme ile birlikte toplumların ahlak anlayışında her dönemde kendine yer bulsa da modern dönemlerde en keskin biçimde T. Hobbes ve J. Locke geleneği ile temsil edilmiştir.²⁶

Müellif ahlakın toplumsal temellendirmesinde yerel kalmamakta bireyin çevresini – evrensel bir bakış açısı ile ele alarak – tüm kâinat olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla ahlak eğitimi de insanın birlikte yaşadığı tüm âlemi tanınması ve onlarla doğru münasebetler kurmanın, onlara yararlı olma-

Remzi Kitabevi Yayınları, s. 11-13, 44-45; Hüseyin Öztürk, *Kımalı-zâde Ali Çelebi'de Aile Ahlakı*, Ankara: Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1990, s. 5; Recep Kılıç, "Ahlakı Temellendirme Problemi", *Felsefe Dünyası Dergisi*, sayı: 8, 1993, s. 67-68; Mustafa Aydın, "İslam Bağlamında Ahlak", ed. R. Kaymakcan, M. Uyanık, *Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak içinde (69-93)*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları: 2007, s. 75; Cafer Sadık Yaran, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, Dem Yay, İstanbul, 2011, s. 13.

²³ İbn Miskeveyh, *Ahlakı...* s. 36; Gazali, *İhya...* III, 120.

²⁴ Bkz. Kaya, *Tanzimat'tan...* s. 66-70.

²⁵ Zeynizade, *M. Medeniye*, s: 12.

²⁶ Bkz. Cevizci, *Etiğe Giriş*, s. 20.

nın yollarını bilmesini sağlamak olarak değerlendirmektedir. Öte yandan müellifin bu yaklaşımının ahlakın/ahlak eğitiminin konusunu belirlerken de etkili olduğunu ve ahlakın konusunu insanın yaşamı boyunca münasebette bulunacağı her şeyi tanıma olarak değerlendirerek vatandaşlık bilgisi, çevre bilgisi vb. konuları ahlakın içine dâhil ettiği anlaşılmaktadır. Müellifin ahlak eğitiminin kapsam ve içeriğini vatandaşlık eğitimine yaklaştıran görüşü kendi döneminde ulus devletlerle birlikte Batı'da rağbet bulan ahlak eğitimi anlayışına yakın görünmektedir.²⁷

Müellif, insanın ahlak eğitimi vasıtası ile münasebette bulunduğu varlıkları tanıyarak vazifelerini tam olarak belirleyebileceğini öngörmektedir. Bu durum vazife ahlakının müellif üzerindeki etkisini göstermektedir. Nitekim ahlak terbiyesinde çocuğa erdem ve faziletleri kazandırmaktan çok vazifesini doğru tayin edebilme yeteneği kazandırma üzerinde durmaktadır. Deontolojik ahlak kuramı ile 20. Yüzyılın ahlak düşüncesini önemli oranda şekillendirmiş olan Kant gibi o da kendimize yapılmasını istemediğimiz şeyi başkasına yapmamayı en önemli vazife olarak tayin eder.²⁸ Fakat Zeynizade, Kant'ın insan aklına mutlak yetki vermesine itibar etmeyerek vazifeyi toplumsal huktan kaynaklanan bir yükümlülük olarak kabul eder. Yani vazifeyi belirleyen tek başına insan aklı değil vatandaşlık hukukudur.²⁹

Müellif çocuğun aileden aldığı ilk intibai ahlak eğitiminin merkezine yerleştirir. Bu durum eserini kaleme aldığı dönem itibariyle oldukça önemli görülmektedir. Söz konusu tarih Avrupa'da Freud, Adler ve Jung'un psikanalize dair çalışmalarını geliştirmeye başladıkları dönemlere tekabül etmektedir (Avusturya Psikanaliz Derneğinin Kuruluşu 1908'dir). Bu durum 20. yüzyıl psikoloji ve pedagojisine çok büyük etkiler yapan psikanalitik görüşün yeni filizlendiği dönemlerde yazarın "ilk intiba"ın kişilik gelişimindeki önemini takdir ettiğini göstermektedir.³⁰ Aslında bu durum Müslüman eğitimcilerin

²⁷ Stephen M. Yulish, *The Search for A Civic Religion: A History of The Character Education Movement in America 1890-1935*, Thesis of Ph.D. at University of Illinois, Urbana, 1975.

²⁸ Zeynizade, M. *Medeniye ve Ahlakiye*, s. 59-62. Akla dayalı bir ödev ahlakı geliştiren Kant'a göre akıl herkesin en ideal şekilde davranmasını sağlayacak ahlakı ilkeleri belirler ve insanı bu ilkelere uymak için zorlar. Aklın belirlediği bu ilkeler insanın kendi kendine yüklediği bir ödevdir. Ahlaki davranış salt ödev olduğu için yapılması gerekir. [Immanuel Kant, *Pratik Uzun Eleştirisi*, çev. İ. Z. Eyüboğlu, İstanbul: Say Yayınları, 1999, s.70-72, 133-139]. Yazarın tespitine göre Kant'ın deontolojik ahlak anlayışı 20. Yüzyıl İslam ahlakçılarını yoğun bir şekilde etkilemiştir. Bu etki özellikle M. Abdullah Draz'ın *Kuran Ahlakı* ve Ahmet Hamdi Akseki'nin *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı* eserlerinde güçlü biçimde görülmektedir. (Cafer Sadık Yaran, *Ahlak ve Etik*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010, s. 54-55).

²⁹ Zeynizade, M. *Medeniye ve Ahlakiye*, s. 97-100.

³⁰ Psikanalitikte ailede alınan ilk eğitimle ilgili görüşler için bkz. (Jerry M. Burger, *Kişilik*, çev. İ. Deniz ve E. Sarioğlu, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006; Alfred Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev. K. Şipal, İstanbul: Say Yay, 1998; Jung, Carl G. *Bilinç ve Bilinçaltının İşlevi*, çev. E. Büyükin, İstanbul: Say Yayınları, 1999).

genel eğilimi açısından doğaldır. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.)'in “Her doğan selim fitrat üzere doğar, sonra ebeveyni onu Hristiyan, Yahudi veya Mecusi yapar.”³¹ hadisini de dikkate alarak Müslüman eğitimciler çocuğun ailede aldığı ilk eğitimi tüm yaşantısını etkileyen en temel eğitim olarak görmüşlerdir.³²

Müellif ahlak eğitiminde (i) itaat, (ii) ibret, (iii) arkadaşlık ve (iv) vicdan prensiplerini merkeze alan bir yöntem önermektedir. Önerilen bu yöntem oldukça bütüncüdür. İtaat daha çok davranışçı öğrenme yöntemlerinin ahlak eğitimindeki karşılığı olan davranış değiştirme ve değerlerin doğrudan öğretimine karşılık gelirken, ibret bilişsel ahlaki gelişim teorilerine ve bu teorilere dayanan ahlaki muhakeme yöntemine karşılık gelmektedir. Müellif arkadaşlık ilkesi çerçevesinde sosyal öğrenmeyi dikkate alırken vicdan ilkesi çerçevesinde de hem çocuğun yaşadığı çevrenin vicdanı kirletecek unsurlardan arındırılmasına hem de duygu ve irade eğitimine temas etmektedir.³³ Müellifin ahlak eğitimine dair görüşlerini Şekil 1. 'deki gibi modellemek mümkündür:

Şekil 1: Zeynizade'nin Ahlak Eğitimine Dair Görüşlerinin Modellenmesi

Müellife göre ahlak eğitiminin ilk şartı olan itaat çocuğa hata işlememe alışkanlığı kazandırmaktır. Çocukları işledikleri hatalardan ilk yapıldığından itibaren kurtarmanın yolu bulunursa kolaylıkla itaat altına alınırlar. Fakat birinci şart bunu çocukların gelişimlerine paralel yapmaktır. Çocuklar yedi-se-

³¹ Buhari, “Cenaiz” 92.

³² İbn Miskeveyh, *Ahlaki...* s. 52; Mehmet Faruk Bayraktar, *İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1984, s. 113-114; Mehmet E. Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, s. 126-136.

³³ Farklı öğrenme ve gelişim kuramlarının ahlak/değer eğitimi açısından değerlendirilmesi için bkz. Hasan Meydan, *İlköğretim Okullarında Değerler ve Karakter Eğitimi*, (Doktora Tezi) Sakarya Üniversitesi SBE, 2012.

kiz yaşına geldikten sonra senelerden beri kökleşmiş olan hataları söküp atmak zordur. Bu yüzden çocuğa bu yaşlara gelinceye kadar temel ahlaki vazifelere dair alışkanlık kazandırılmış olmalıdır. Müellifin çocuğa küçük yaştan alışkanlık kazandırmak için önerdiği iki eğitim stratejisi dikkat çekicidir: disiplin ve yapıcı geri bildirim. Çocuk iyi ile kötüyü iyice öğrenip birbirinden ayırma yeteneğine erişinceye kadar iyilikleri alışkanlık haline getirebilmesi için yanlışa düşmesini engelleyici bir çevre hazırlayıp o çevre içinde kalmasını sağlamak gerekir. Bu ise çocuğun özgünlük ve özgüvenini göz ardı etmeyen bir disiplin anlayışı ile olabilir. İkinci husus ise çocuğa hatalarını göstermek ve doğrularını yapabilmesi için imkânlar sunmaktır. Bu da yapıcı geri bildirim ifade etmektedir.

Müellifin çocuğa - yetkin bir kişilik haline geleceği - ilk yetişkinlik dönemine kadar alışkanlık kazandırmaya yönelik önerisi ahlak eğitimi yerli-yabancı eğitimciler tarafından sıklıkla savunulan bir düşüncedir. İş okulu ve karakter eğitiminin önemli ismi Kerschenstainer'a göre küçük yaşlardan itibaren alışkanlık kazandırmak irade eğitimi en çok ön plana çıkan yöntemdir. Terbiyeye pek erken başlandığı, devamlı ve kararlı olarak tatbik edildiği takdirde insanlarda zamanla olumlu alışkanlıklar meydana getirilebilir.³⁴ Türkiye'de ahlak eğitimi konusunda önemli isimlerden olan Çamdibi'ne göre de karakter terbiyesinin özü iradeyi güçlendirmektir. İradeyi güçlendirmek ise dikkatle uygulanan prensipler ve ısrarlı mükâfat ve cezalarla itaati güçlendirmekle olur. Çocuk eğer uygun bir terbiye almışsa ahlaki kuralların mahiyetini anlama olgunluğuna gelince (11-12 yaşlarında) içsel ahlaka dayanan bir "hayır ahlakı" başlar.³⁵

Müellif itaatin çocuğun kişilik bütünlüğünü kazanmaya başladığı yetişkinlik dönemi ile birlikte hürmete dönüşmeye başlayacağını belirtmektedir. Ona göre çocuk olgun bir kişilik haline gelmeye başlayınca itaat alışkanlığı içsel ahlaka dayanan bir hürmete dönüşmektedir. Bu düşünce özellikle 1930'lu yıllarda J. Piaget ve 1960-70'li yıllarda L. Kohlberg'in geliştirdiği ve ahlak eğitimi alanında köşe taşı olan bilişsel ahlaki gelişim kuramlarının özüne muvafık görünmektedir. Zira söz konusu kuramlar temelde çocuğun ahlaki gelişiminin dışsal ahlaktan; özerk, içsel ahlaka doğru geliştiğini belirtmektedirler.³⁶

³⁴ Georg Kerschenstainer, *Karakter Kavramı ve Terbiyesi*, çev. H. Fikret Kanad, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1977, s. 16.

³⁵ Mahmut H. Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, İstanbul: Han Neşriyat, 1983, s. 43.

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Larry Nucci, Moral Development, *Encyclopedia of Education* içinde, ed. James W. Guthrie, Second Edition, Vol: 5, New York: Macmillan Press, 2002; Power, F. Clark, Lawrence Kohlberg, *Encyclopedia of Education* içinde, ed. James W. Guthrie, Second Edition, Vol: 4, New York: Macmillan Press, 2002).

Müellif ahlak eğitiminde dayağı son çare ve ebeveynin yaptığı bir fedakârlık olarak görmektedir. Çocuk yalan ve hataya cüret ederse hatasını ona fark ettirmeli, tekrarında hatasının kötülüğünü örnekler vererek ona göstermeli, düzelmezse azarlamalıdır. Eğer yine de düzelmezse o zaman dayağa gerek görülebilir.³⁷ Müellifin bu konudaki tutumunun Müslüman eğitimcilerin genel eğilimine uygun olduğunu söylemek mümkündür. Müslüman eğitimciler çocuğun dayakla itaat altına alınması anlayışına hiçbir dönemde prim veremeyerek eğitimde dayağa belli şartlarda ve son çare olarak müsaade etmiştir.³⁸ Çocuk güzel bir davranış ortaya koyduğunda ebeveyn bunu söz ve davranışları ile pekiştirmeli; olumsuz bir davranış sergilediğinde önce söz ve davranışları ile bunu ona fark ettirmeli ki çocukta iyi-kötüye dair muhakeme gelişsinsin. Tekrarında ise iç denetim oluşumunu engellemeyecek ölçüde dengeli, çocuğun amaca yönelik motivasyonunu artırıcı cezalara başvurmalıdır.³⁹

Müellif ahlak eğitiminin ikinci adımı olarak çocukta ibret alma yeteneği geliştirmeyi önermektedir. İbret her türlü olayı ders almak için değerlendirmeyi, onlardan kendi davranışlarımıza dair sonuçlar çıkarmayı ifade etmektedir. Yaşanmış ya da yaşanması muhtemel olaylardan ibret almak İslam eğitim geleneğinde özel önem atfedilen yöntemlerden biridir. Kur'an-ı Kerim ibret alabilmek için müminlere üç farklı yoldan müşahade imkânı gösterir: (i) İç gözlem (kendi iç dünyamızı ve ondan dışa yansıyan eylemleri gözlemek), (ii) Dış gözlem (diğer insan ve varlıklardan ibret almak) ve (iii) Dolaylı Gözlem (tarihi vakialardan ibret almak).⁴⁰ Kur'an bir yandan Semud kavminin inançsızlık ile birlikte yeryüzünde fesat çıkarma ve kibir ahlaksızlığını,⁴¹ Lut kavminin cinsel ahlaksızlığı,⁴² Medyen halkının ticari ahlaksızlığı⁴³ karakter haline getirdikleri için helak olduklarını anlatarak diğer yandan da kibir ve bencilliğin ibret alınarak nasıl tedavi edileceğine meseller vererek⁴⁴ müminleri eğitir.⁴⁵

³⁷ Zeynizade, *Terbiye*, s: 162.

³⁸ İbn. Sahnun, *Âdâbu'l Muallimin*, (Çeviri ve İnceleme) M. Faruk Bayraktar, İstanbul: İFAV Yayınları, 2009, s. 51-58; Mehmet E. Ay, *Din Eğitiminde Mükâfat ve Ceza*, Nil Yayınları, İzmir, 1994, s. 32-99.

³⁹ İsmail Sağlam, *Çocuk ve İbadet: 7-14 Yaş Dönemi İbadet Eğitimi Üzerine Bir Araştırma*, Bursa: Düşünce Kitabevi, 2003, s. 262-268.

⁴⁰ Abdurrahman Dodurgalı, *Din Eğitim Öğretiminde İlkeler ve Yöntemler*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.

⁴¹ *El-Araf* 7/73-77.

⁴² *El-Araf* 7/81-81.

⁴³ *El-Hud* 11/84-85.

⁴⁴ *El-Kalem* 68/17-31.

⁴⁵ İslam'da ibretin bir eğitim metodu olarak kullanımına ilişkin olarak ayrıca bakınız: (Bayraktar, *İslam Eğitiminde...* s: 43-45.)

Ahlak eğitiminde ibret ilkesi günümüz ahlak eğitimi anlayışında önemli bir yere sahip ahlaki muhakeme yöntemi ile örtüşmektedir. L. Kohlberg'in ahlaki gelişim kuramı üzerine kurgulanan ahlaki muhakeme yönteminde çocuklarda ahlaki farkındalığın gelişmesi için ikilem oluşturan çeşitli durumlara farklı açılardan bakma, alternatif çözüm yollarını değerlendirme esastır. Bu ikilemler kurgusal olabileceği gibi konuları gerçek hayattan da alınabilmektedir. Çocuktan bu yolla olayların içindeki ahlaki durumları fark etmesi ve kendi davranışlarına da benzer bir bakış açısı uygulama alışkanlığı kazanması beklenmektedir.⁴⁶

Müellif ibret ilkesi içinde tecrübe, müşahede ve mütalaaı birer yöntem olarak ele alır. Tecrübe, müşahede ve mütalaaı özetle bireyin kendisinin ve başkalarının, hâlihazırdaki ve geçmişteki yaşamlarına ahlaki bir gözle bakıp sonuçlar çıkarmayı ifade etmektedir. İbret almak amacıyla inceleme ve fikir teatisi yapmaktan ibaret olan mütalaaı bilişsel ahlaki gelişimi sağlayan bir unsur iken; müşahede de ahlak eğitiminin olmazsa olmazı olan sosyal öğrenmeyi ön plana çıkarmaktadır. Müellifin - yukarıda belirtildiği üzere - itaat kavramı çerçevesinde mükâfat-caza ve geri bildirim ile doğrudan davranış eğitimi de işe koşmayı önerdiği düşünülürse ahlak eğitiminde davranışçı, bilişsel ve sosyal öğrenmenin imkânlarını bir bütün olarak kullandığını söylemek mümkündür.

Öte yandan müellif ahlaki sonuçlar çıkarmak amacıyla olayları mütalaaı etmenin üç yöntemi bulunduğunu (hikâye, roman ve tiyatro) bunlardan sadece hikâye yönteminin gerçekten faydalı olabileceğini belirtmektedir. Müellif tiyatro gibi görsel-işitsel sanatlar ve roman aracılığıyla olayların tasvir edilip mütalaaıya konu edilmesini önermesi de günümüz ahlak eğitim literatüründe tiyatro, drama, video, sinema ve diğer görsel-işitsel materyallerin doğru yöntemlerle etkili bir şekilde kullanılabilceğini gösteren çalışmalar bulunmaktadır.⁴⁷

Zeynizade arkadaşlığı ahlak terbiyesini gerçekleştiren üçüncü yol olarak görmektedir. O'na göre arkadaş kişinin ideallerini gerçekleştirmesine destek olan kişidir. Kişi iyice tanıdığı, kendi ahlak ve mizacına yakın kişilerle arkadaşlık etmeli ki yanlış düşmesin. Sosyal öğrenmenin en etkili olduğu alan olan ahlak terbiyesinde arkadaşlığın önemi her dönemde takdir edilmiştir.

⁴⁶ Bkz. Nucci, *Moral Development; Power, Lawrence Kohlberg.*

⁴⁷ Halit Ev, "İlköğretim Din kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Dramatizasyon", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XXII, İzmir, 2005, s. 3-36; Bilal Yorulmaz, *Perdeden Gönüllere*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2013; Ramazan Diler, *Din Eğitimiinde Dramatizasyon Yöntemi*, (Yüksek Lisans Tezi) Cumhuriyet Üniversitesi SBE, 2001; Mustafa İsmail Bağdatlı, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri İçin Eğitici Drama Uygulamaları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, sayı: 25, s. 139-166.

Hız. Peygamber (s.a.s.) “Kişi dostunun dini üzeredir. O halde her biriniz dost edindiği kişiye dikkat etsin.” buyurarak arkadaşlığın insanın tüm hayatını etkileyen gücüne işaret etmiştir.⁴⁸ Aristoteles oğlu Nikhomakhos’un adını taşıyan ahlak eğitimi eserinin sekiz ve dokuzuncu kitabını dostluğun önemine ayırmış ve “dostluk devletleri de ayakta tutar”, “dosttan yoksun olmak kutluluğu lekeler” ifadeleri ile dostluğun önemini vurgulamıştır.⁴⁹ İslam ahlakçıları da dostluk ve arkadaşlığın ahlak eğitimindeki yerini vurgulamış ve eserlerinde dostluk adabı, dost edinmenin kuralları, dostu gözetme gibi başlıklara yer vermişlerdir.⁵⁰

Ahlak terbiyesinde dördüncü adım olarak vicdan prensibini kabul eden müellif vicdanı insana daima doğruyu gösteren bir hakikat ışığı olarak kabul eder. Etikte vicdan, bilişsel süreçlerin ötesinde duyguları da içine alan bir karar verme ve yargılama süreci olarak kabul edilmektedir. Müellifin öngördüğünün aksine vicdanın bu fonksiyonlarda hatasız olmadığına ilişkin görüşler de bulunmaktadır. Örneğin Bertrand’a göre vicdanın iki hizmeti vardır: kanunu hem idrak eder, hem de uygular. Birinci durumda vicdana, hatasızdır, denilebilir. İkinci halde, duygu ve irade kontrolünün zayıflığı nedeniyle hataya düşebilir, ihtiras ve fayda düşüncesini öne sürebilir.⁵¹

Sonuç olarak, müellifin ahlak eğitiminde davranışçı, bilişsel ve sosyal öğrenme yöntemlerini bir arada kullanan, hem geleneksel hem de yeni eğitim anlayışından istifade eden bir ahlak eğitimi anlayışına sahip olduğunu söylemek mümkündür. Müellif döneminin genel ahlak eğitimi anlayışının bir yansıması olarak ahlak eğitimini toplumsal ve deontolojik ahlak temelinde ele almakta, ahlak eğitimini vatandaşlık eğitimi ile birlikte değerlendirmektedir. Ahlak eğitiminde ailede alınan ilk intibah, dışsal ahlaaktan-içsel ahlağa geçişin, ibret almanın, arkadaşlık ve vicdanın yerini derin teorik izahlara girmeksizin basit ve pratik örneklerle açıklamaktadır.

Kaynakça

- Adler, Alfred, *İnsanı Tanıma Sanatı*, (Çev.) K. Şipal, İstanbul: Say Yay, 1998.
 Ağırakça, G. Pehlivan, *Mekteplerde Ahlak Eğitimi ve Öğretimi (1839-1923)*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013.
 Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Pegem Akademi, 23. Baskı, 2013.
 Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, (Çev.) S. Babür, Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2007.
 Ay, E. Mehmet, *Çocuklarımıza Allah’ı Nasıl Anlatalım*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
 _____, *Din Eğitiminde Mükâfat ve Ceza*, İzmir: Nil Yayınları, 1994.

⁴⁸ Tirmizi, “Zühd” 50.

⁴⁹ Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, çev. S. Babür, Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2007, s. 155-194.

⁵⁰ İbn Miskeveyh, *Ahlakı...* s. 175-186; Tusî, *Ahlâk-ı...* s. 67.

⁵¹ Alexis Bertrand, *Ahlak Felsefesi*, çev. S. Zeki, (Sadeleştiren) H. Altıntaş, Ankara: Akçağ Yayınları, 2001, 2. Baskı, s. 21-22.

- Aydın, Mustafa, "İslam Bağlamında Ahlak", (Ed.) R. Kaymakcan, M. Uyanık, *Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak* içinde, İstanbul: Dem Yayınları, 2007, s. 69-93.
- Bağdatlı, "M. İsmail, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri İçin Eğitici Drama Uygulamaları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, Sayı: 25, s: 139-166.
- Bayraktar, M. Faruk, *İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1984.
- Bertrand, Alexis, *Ahlak Felsefesi*, (Çev.) S. Zeki, H. Altıntaş (Sadeleştiren), 2. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları, 2001.
- Binbaşıoğlu, Cavit, *Türkiye'de Eğitim Bilimleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1995.
- Buhari, *Camii's Sahih*, Kahire: Matbaatu's Selefiye, 1400(h).
- Burger, Jerry M, *Kişilik*, (Çev.) İ. Deniz ve E. Sarıoğlu, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.
- Bursalı, M. Tahir, *Ahlak Kitaplarımız*, İstanbul: Necm İstikbal Matbaası, 1325.
- _____, *Osmanlı Müellifleri*, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000.
- Cevizci, Ahmet, *Etiğe Giriş*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002.
- Çağrıncı, Mustafa, "Ahlak", *İslam Ansiklopedisi* içinde, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989, Cilt:2, s. 1-9.
- Çamdibi, H. Mahmut, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, İstanbul: Han Neşriyat, 1983.
- Diler, Ramazan, *Din Eğitiminde Dramatizasyon Yöntemi*, (Yüksek Lisans Tezi) Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Sivas, 2001.
- Dodurgalı, Abdurrahman, *Din Eğitim Öğretiminde İlkeler ve Yöntemler*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1999.
- Ev, Halit, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Dramatizasyon", *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir, 2005, Sayı XXII, s: 3-36.
- Gazali, *İhyâu Ulûmi'd Din*, (Çev.) Mehmed A. Müftüoğlu, A. Fikri Yavuz (Tashih), Cilt:3, İstanbul: Tuğra Neşriyat, 2000.
- <http://catalog.hathitrust.org/> (Erişim: 22.07.2014; 14: 18)
- <http://www.bilgesozleri.com/benjamin-franklin-sozleri.html>(Erişim: 04.07.2014: 16: 23)
- <http://www.kadikoyisifa.com/sifali-bilgiler/205/cocuklarda-uyku-duzenleyici-ilac-kullanimi.aspx> (Erişim: 03.07.2014; 15: 31)
- <http://www.worldcat.org/> (Erişim: 22.07.2014; 14: 13)
- İbn Miskeveyh, *Ahlaki Olgunlaştırmak*, (Çev.) A. Şener, İ Kayaoğlu ve C. Tunç, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.
- İbn. Sahnun, *Âdâbu'l Muallimin*, (Çeviri ve İnceleme) M. F. Bayraktar, İstanbul: İFAV Yayınları, 2009.
- Jung, C. Gustav, *Bilinç ve Bilinçaltının İşlevi*, (Çev.) E. Büyükinal, İstanbul: Say Yayınları, 1999.
- Kant, Immanuel, *Pratik Usun Eleştirisi*, (Çev.) İ. Z. Eyüboğlu, İstanbul: Say Yayınları, 1999.
- Kaya, Umut, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlıda Ahlak Eğitimi*, İstanbul: Dem Yayınları, 2013.
- Kazancı, Abdullah, *Ayşe Sıdıka Hanım'ın Usûl-i Talim ve Terbiye Dersleri Adlı Eseri Çerçevesinde Ahlak Öğretimi İlkeleri*, (Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2003.

- Kerschensainer, Georg, *Karakter Kavramı ve Terbiyesi*, (Çev.) H. Fikret Kanad, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Kılıç, Recep, Ahlakı Temellendirme Problemi, *Felsefe Dünyası Dergisi*, sayı: 8, 1993, s. 67-78.
- Kınalızade, Ali, *Ahlâk-ı Alâî*, H. Algül (Baskıya Hazırlayan), İstanbul: Kervan Kitapçılık, Tarihsiz.
- Kocamanoğlu, Emine, *Ayşe Sıdika'nın Usûl-i Talim ve Terbiye Dersleri Kitabının Eğitim Açısından İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1995.
- Köknel, Özcan, "Mutluluğun Kaynağı Ahlak ve Akıl", (Ed.)Y. Mehmedoğlu ve A. U. Mehmedoğlu, *Küreselleşme Ahlak ve Değerler* içinde, İstanbul: Litera Yayınları, 2006, s. 111-153.
- Köylü, Mustafa, *Küresel Ahlak Eğitimi*, İstanbul: Dem Yayınları, 2006.
- Meydan, Hasan, *İlköğretim Okullarında Değerler ve Karakter Eğitimi*, (Doktora Tezi) Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, 2012.
- Nucci, Larry, Moral Development, *Encyclopedia of Education* içinde, (Ed.) James W. Guthrie, Second Edition, Vol: 5, New York: Macmillan Press, 2002.
- Özdemir, Sadettin, Zeynizade Mehmet Hazık Efendi'nin Terbiye Adlı Eserinin Birinci Bölümü, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2007, sayı: 6, s: 225-232.
- Öztürk, Hüseyin, *Kınalı-zâde Ali Çelebi'de Aile Ahlakı*, Ankara: Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1990.
- Pazarlı, Osman, *İslam'da Ahlak*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980.
- Power, F. Clark, Lawrence Kohlberg, *Encyclopedia of Education* içinde, James (Ed.) W. Guthrie, Second Edition, Vol: 4, New York: Macmillan Press, 2002.
- Sadi-i Şirazi, *Gülistan*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2005.
- Sağlam, İsmail, *Çocuk ve İbadet: 7-14 Yaş Dönemi İbadet Eğitimi Üzerine Bir Araştırma*, Bursa: Düşünce Kitabevi, 2003.
- Tirmizi, *Cami-u Tirmizi*, Suudi Arabistan: Beytu'l Efkâr, 1999.
- Tusî, Nasiruddin. *Ahlâk-ı Nâsirî*, (Çev.) A. Gafarov ve Z. Şükürov, (Ed.) T Özakkaş, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.
- Yalçın, Mikdad, *İslam'da Ahlak Anlayışı*, (Çev.) S. Hayri Bolay, *Diyanet Dergisi*, XV, 5-6, 1976, s. 298-314.
- Yaran, C. Sadık, *Ahlak ve Etik*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- _____, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, İstanbul: Dem Yayınları, 2011.
- Yetimova, Serhat, *Tanzimat Döneminde Osmanlılarda Halk Eğitimi Çalışmaları*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2010.
- Yorulmaz, Bilal, *Perdeden Gönüllere*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013.
- Yulish, M. Stephen, *The Search for a Civic Religion: a History of the Character Education Movement in America 1890-1935*, University of Illinois (Thesis of Ph.D.), Urbana, 1975.
- Zeynizade M. Hazık, *Malûmât-ı Medeniye ve Ahlakiye*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1328.
- _____, *Malûmât-ı Medeniye*, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1324.
- _____, *Terbiye: (Terbiye-i Bedeniye, Terbiye-i Fikrîye, Terbiye-i Ahlakiye)* İstanbul: Matbaai Cihan, 1323.
- _____, *Tütünü Terk Etmenin Çaresi*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1323.